

ПОЛЕМІКА

МОВА МІТИНГУ – НЕ МОВА НАУКИ Й КУЛЬТУРИ

Іван ДЗЮБА

До незліченних великих і малих, наскрізних і локальних розколів, якими невтомно й винахідливо намагаються насичувати наше суспільство політики, закликаючи до «національної єдності», щоразу додаються перебіжні розколи, ініційовані не менш винахідливими громадянами, схильними розуміти «нашу національну ідею» в дусі безсмертного і доленосного гасла «Бий своїх, щоб чужі боялися!»

Одним із останніх прикладів такої натхненної діяльності може бути колотнеча, що здійнялася навколо висунення (Вченою радою Інституту літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України) на здобуття Національної премії імені Тараса Шевченка професора Гарвардського університету (США) Григорія Грабовича. Здавалося б, Вчена рада науково-дослідного інституту – люди компетентні. Не менш компетентний і Комітет з Національної премії. Хай обговорюють, дискутують. Хай приєднується до обговорення громадськість. І вона справді не забарилася приєднатися. Але як! Група видатних і шановних діячів української літератури звернулася з відкритим колективним листом до Комітету з Національної премії ім. Т. Шевченка, закликаючи не допустити такої національної ганьби. Воно усе б нічого, але в тому колективному листі було забагато тяжких звинувачень на адресу Грабовича і мало присутньої аргументації. Та це був лише початок. Далі колективні «відкриті листи» посипалися, як із роздертого міха просо. І дедалі лютіші й лютіші, навмання писані.

У відповідь на колективні листи «проти Грабовича» з'явився колективний лист «за» Грабовича, і збір підписів під ним набрав застрашливих масштабів – уже кількасот. Напевно, антиграбовичівці не сидітимуть, склавши руки, і проведуть свої масові акції. Ймовірно, що ми станемо свідками ще й політичних мітингів біля приміщення Шевченківського комітету.

Може, радіти такому гарячому інтересу до питань культури й науки? Може... Та, на жаль, маємо не так діалог і зважений обмін думками, як перестрілку «мовою ненависті», двобій ідеологічних компроматів. Навіть сам Григорій Грабович в інтерв'ю «Українській правді» не утримався і порядком самозахисту нагадав нинішньому міністру освіти й науки дешицу з його недавнього минулого. У стороннього читача може скластися враження, що весь простір української культури – це арена звитяги, з одного боку – «грантоїдів», із другого – «совків». Так вони один одного величають.

Тому, на мій погляд, є потреба звернутися до суті справи. Отже...

Григорій Грабович працює в літературознавстві вже понад сорок років. Майже три десятиліття друкується і в Україні. Є автором багатьох праць з історії української літератури та есеїв про її сучасний стан. Має чимало послідовників серед дослідницької молоді. Під його орудою у Києві вже друге десятиліття виходить часопис «Критика», почасти контраверсійний і не без виявів сектантства, але загалом доброго професійного рівня і, так би мовити, інтелектуально інспіруючий, що дає професійний огляд явищ літературного, культурного і політичного життя. Плідно працює однойменне видавництво, що спеціалізується на випуску неординарної історіознавчої та культурологічної продукції (скажімо, працює над вивченням і публікацією величезної епістолярної спадщини Пантелеймона Куліша; останні видання – перший том широко задуманого проекту «Тарас Шевченко в критиці»; том охоплює 1839–1861 роки й містить уперше зібрані, систематизовані й прокоментовані всі журнальні й газетні відгуки на Шевченків «Кобзар» різними мовами – величезна кількість текстів, більшість з яких раніше в літературознавчий обіг не потрапляла. Також маємо унікальне факсимільне видання Шевченкових «Гайдамаків» з докладними науковими коментарями й ґрунтовними дослідженнями Олеся Федорука та Григорія Грабовича).

Здавалося б, ознайомившись із публікаціями Григорія Грабовича та його науковими проектами й ініціативами, можна, за бажання, скласти об'єктивне уявлення про нього як науковця та про його позицію в українських справах. Проте всі ці роки, вже чверть століття, ім'я Грабовича супроводжує колізія, яку він сам колись визначив як «протистояння між критиком і публікою». Власне, таке протистояння – в історії суспільної думки – річ звичайна і часом плідна, навіть необхідна, але за наших умов спостерігаємо щось доволі непривабливе: брутальне ворогування, заквашене на все життя смертельно ображених індивідів. А серед людей малообізнаних тим більше панують версії про якусь нібито зловорожу, антиукраїнську підривну діяльність Грабовича в українському літературознавстві й культурі. Просто тобі «агент впливу». Якби ж хоч Кремля, так ні...

Оскільки хвилі каламутної «полеміки» вихлюпуються вже далеко за межі навкололітературного середовища, а бризки їх падають і на деякі громадянські та етичні поняття – є, на мій погляд, потреба розглянути проблему посутньо, в межах фактів.

Отож: хто такий ім'ярек, що він чинить, і в чому його зловредність? А також: чому йому, багаторічному дослідникові творчості Шевченка, Франка, історії української літератури взагалі, «зась» до Шевченківської премії, як ото приватно-патріотично оголошено?

Григорій Грабович народився 1943 року в Польщі – у Кракові. Закінчив Єльський університет (США, 1965), стажувався у Ягеллонському університеті (Краків, 1965–1966), був у докторантурі Гарвардського університету (США, 1966–1971). Захистив докторську дисертацію «Історія та міф козацької України у польському та російському романтизмі» у Гарвардському університеті (1975) і відтоді працює у ньому: завідувач відділу слов'янських мов і літератур, професор (від 1983), водночас директор Українського дослідницького інституту при університеті (1989–1996). Досліджує українську і польсь-

ку літератури, міжслов'янські літературні зв'язки, проблеми теорії літератури. Літературознавчі дослідження Г. Грабовича ґрунтуються на зваженій методологічній базі, що склалася шляхом урахування різних теоретичних підходів сучасного західного літературознавства (від Романа Інгардена до Г.-Р. Яусса) і зазнала власної еволюції. Для праць Г. Грабовича з історії української літератури характерний компаративістський вимір із залученням широкого порівняльного матеріалу з інших літератур. Водночас він розглядає історію літератури як цілісну семиотичну (знакову) систему, не лише як процес, а й сукупність текстів, на яких зосереджується як на «силових точках» (вони рясно означені в різних історичних періодах української літератури – від Івана Вишенського й Касіяна Саковича до П. Тичини і Є. Маланюка). У різні часи й у різних співвідношеннях використовуючи методи та ідеї феноменології, герменевтики, постструктуралізму, деконструкції, окремі варіанти психоаналітики, культурологічні настановлення, Г. Грабович однак не ідентифікує себе цілком із жодним з цих напрямів, схилиючись до думки, що «сувора послідовність, монолітичність інструментарію не сумісна із широкою, саме історично-культурологічною гамою порушуваних тем». Чимало місця у працях Г. Грабовича посідають питання жанрів і стилів, їхніх функцій у формуванні української літератури, їх динаміки, питання канону і пов'язаної з ним рецепції (сприйняття) літературних творів і літератури в цілому (модель рецепції, на його думку, «мала би бути пріоритетною для українського літературознавства», оскільки історично сприйняття української літератури в панівному «загальному російському контексті» було центральною проблемою «для цілого новітнього українського культурного процесу і для становлення національної свідомості»). Як на мене, це дуже важлива думка, на жаль, досі у нас не засвоєна). Органічна якість способу мислення й письма Г. Грабовича – послідовна полемічність, зумовлена, по-перше, розумінням процесу осмислення історії літератури як ніколи не закінченого і завжди нескінченного, що, отже, потребує постійно нових інтерпретацій та дискусій навколо них; по-друге, особливостями творчого темпераменту автора, схильного до азартного протиставлення власного розуміння речей чужому – як форми самоствердження. Власне, така полемічність більшою або меншою мірою буває притаманна багатьом пошукувачам власної істини. Але вона не завжди йшла на користь Грабовичу, оскільки провокувала ображених і вражених не завжди до дискусій, а часто до емоційних контрвипадів. Акцентованою полемічністю відзначаються праці Г. Грабовича про Т. Шевченка (чи не центральні в його науковому доробку, зокрема книжках «Шевченко як міфотворець», «Шевченко, якого не знаємо», численні статті). «Разом зі зростанням культу Шевченка його поетичні твори стали розглядати як зручне вмістилище нескладних почуттів», – стверджує Г. Грабович, певне, маючи на увазі читацьку рецепцію. Цю думку (загалом вона не нова) можна прийняти з певним обмеженням, не абсолютизуючи таку оцінку. Інше спостереження стосується традиційного, насамперед радянського шевченкознавства, яке, за Г. Грабовичем, «визнавало лише метафоричний або лише метонімічний рівень його поезії» (приблизників першого підходу Г. Грабович кваліфікує як «ідеологів», а другого – як «емпіриків», між якими, мовляв, немає згоди). Натомість Г. Грабович вважає, що Т. Шевченко як поет «висловив себе мовою, яку дотепер повністю не навчилися розшифровувати його критики...» – хоча, застерігаючись від закидів у

самовивищенні й огульному ігноруванні «дограбовичівського» шевченкознавства, він визнає принаймні таке: «...в найостанніших нерадянських роботах з шевченкознавства декілька авторів, здається, виказали свою обізнаність з тим фактом, що художній всесвіт Шевченка великою мірою символічний і закодований». Цим кодом, на думку Г. Грабовича, є міф, як його розумів структуралізм у своєму антропологічному варіанті (К. Леві-Стросе). У такої позиції є сильні та слабкі сторони, тому Г. Грабович уточнює: «Я ніяк не тверджу, що Шевченкова поезія визначається винятково міфологічним мисленням». У всякому разі, Г. Грабович запропонував низку ідей, які, виводячи на «глибинні структури» Шевченкової поезії, стали принципово новим словом у шевченкознавстві. Це, зокрема, інтерпретація символів не самих собою, а у співвідношенні їх та структур, що їх породжують; психологічного коду самозображення, «символічної автобіографії», якою є Шевченкова поезія; синхронності витвореного поетом світу (неподільності минулого, сучасного і майбутнього); опозиції «ідеальної спільноти» та «суспільних структур» (за В. Тернером); «міленарності» (за Н. Коном). Ці новації не лише викликали обговорення й дискусії, а й наразилися на гостре заперечення з боку частини шевченкознавців (для яких неприйнятною була видима неувважність до праць попередників) та особливо патріотичного читацького кола. Почасти йшлося про неадекватне сприйняття вживаної Г. Грабовичем наукової термінології. Так, «міф» деякі опоненти Г. Грабовича розуміли не як форму існування універсальних і позачасових істин, а як синонім вигадки – отож, відповідно обурювалися уявним «приниженням» великого поета. Таке ж «приниження» вбачали і в намаганні з'ясувати різницю між «сакральним» у Шевченка – і «профаним», між «неприспосованим» Шевченком (Шевченком-поетом) – і «приспосованим» (Шевченком російськомовної прози та малярства), – хоча насправді Грабович тільки загострив проблему, до якої зверталися й деякі попередні дослідники: проблему «інакшості» другої іпостасі Т. Шевченка, в якій немає центрального для його поезії абсолюту заперечення імперії, немає національного «міфу» або вони послаблені (що, звичайно, аж ніяк не применшує художньої цінності російськомовних повістей, а тим більше його малярської спадщини). Утім тут, мабуть, не враховано часовий вимір (еволюції «настроїв» Т. Шевченка), обставини написання російськомовних повістей та їх адресат (читацька публіка всієї імперії, до якої треба було звертатися інакше, ніж до однодумців-земляків). Шевченкову поезію Г. Грабович прагне розглядати не фрагментарно, а системно, – саме в системному підході шукаючи розгадки її цілісності та унікальності. Це дає можливість окреслити її наскрізні «силові лінії», константи. Однак тут важко уникнути і схематизації та певного збіднення, оскільки поетичний світ за своєю природою спонтанний і може змінюватися в часі, а «система» схильна відтинати все «невкладисте». До того ж у цій системній конструкції деякі константи виглядають послабленими. Насамперед це стосується, на мій погляд, історичних і соціальних вимірів Шевченкової творчості. Можна зрозуміти нехіль Г. Грабовича до стереотипів радянського літературознавства, відштовхування від них. Однак помимо всіх стереотипів, скажімо, кріпацтво було головною проблемою і українського, і російського життя, поза якою неможливо уявити ні українську, ні російську літературу середини XIX століття, а тим більше поезію Т. Шевченка, одностайно визнану і тоді ж, і пізніше найпотужнішим голосом протесту проти

кріпосницького рабства. Натомість у Г. Грабовича не виявилось «інструментарію» для розмови про цей вимір Шевченкової поезії. Так само недобре прислужилася йому певна «замороженість» соціального чуття і в спробі розгадати незвичайну зосередженість Т. Шевченка на образах дівчини, жінки, матері: він якось радо використовує можливість перевести розмову в спрощено-гендерний план. Тим часом соціальний вимір – урахування життєвої долі дівчини й жінки в кріпосницькому суспільстві – дає змогу посутніше інтерпретувати психологічний і етичний зміст відповідної проблематики у Т. Шевченка.

І все-таки, попри дискусійність окремих моментів, ті нові «горизонти бачення» творчості поета, які пропонує Г. Грабович, є принциповим поглибленням наукових позицій сучасного шевченкознавства і, на мій погляд, заслуговують на високу оцінку. Окрім усього іншого, вони сприяють глибшому ознайомленню сучасного західного світу з образом і творчістю великого українця.

Постійне зацікавлення викликає у Грабовича і постать І. Франка. Йому присвячено, зокрема, блискучий «Триптих про Франка», в якому скрупульозно розглянуто складну гаму Франкових оцінок А. Міцкевича в контексті впливів і відштовхувань; драстичні мотиви «валєнродизму» в широкому історико-літературному діапазоні; «пророцтво» І. Франка, яке найбільше означилося в поемах «Смерть Каїна» та «Мойсей», що, на думку Г. Грабовича, «становлять осердя не лише Франкової біблійної тематики, але і його самопроекції як поета». П. Куліш і М. Драгоманов також приваблюють Г. Грабовича масштабністю світогляду та культурною продуктивністю; водночас дослідник змушений наголосити на нечутливості українського суспільства до багатьох їхніх ідей, що не втрачали своєї актуальності в різний історичний час аж по сьогодні. Образ невикористаних можливостей, втрат і обривів лінії розвитку, добре відомий українській думці, присутній і в працях Г. Грабовича. Широке компаративістське мислення Г. Грабовича (разом із прагненням до системності) знайшло простір у працях на теми українсько-польських та українсько-російських літературних взаємин; щодо останніх він позиціонує себе і як демістифікатор, даючи огляд стереотипів і фальсифікацій радянської доби та «знімаючи» їх за допомогою ґрунтовної критики.

Григорій Грабович створив великий корпус текстів англійською та українською мовами. Не всі вони видані в Україні. Дослідницький потенціал, витончений методологічний інструментарій і енергійна стилістика Г. Грабовича забезпечили йому авторитет серед наукової молоді, та й не тільки. Уважно прочитати його не завадило б і його заперечникам. Як не завадило б і йому зробити свої висновки з критики на його адресу та з прикрих непорозумінь. Конфронтація заради конфронтації нікому не потрібна. І не є єдино виправданою формою самостояння. Моя давня приязнь до нього як науковця (попри неминучі розбіжності в окремих поглядах) дає мені право побажати йому більше спокою і великодушності до опонентів. Григорій Грабович – яскрава величина в українському інтелектуальному світі та залишиться нею навіть незалежно від того, чи буде йому присуджено Національну премію імені Тараса Шевченка. І праці його будуть читати.

«ПРЕМІЯ ШЕВЧЕНКА ДЛЯ ГРАБОВИЧА — ЦЕ СВЯТОТАТСТВО»**Ігор КАЛИНЕЦЬ, письменник, колишній політ'язень:**

– Вважаю, що форма відкритого листа є актуальною. А як інакше боротися з цим злом? Адже, на мою думку, це є саме злом. Більше ніяк я це не уявляю. Про причини моєї позиції можете прочитати у самому листі. Чимало спілкувався на цю тему з моєю дружиною Іриною Стасів-Калинець, з професором Ярославом Дашкевичем. Свого часу вони обоє заглиблювалися у «писання» Грабовича набагато більше, ніж я. Ще за часів їхнього життя сформував свою думку щодо нього. Не маю найменших сумнівів, що підписавши цього листа, вчинив добре. Не відмовляюсь від своєї позиції. Він може претендувати на якісь інші літературознавчі премії, але не на Національну премію України імені Тараса Шевченка. На мою думку, з його боку це – святотатство. Видно, що Грабович – не мудрий чоловік, бо мудрий і гоноровий, український патріот із діаспори в такій ситуації зняв би своє прізвище.

«ЦЕ – КОНФЛІКТ МІЖ МОДЕРНОМ І АРХАЙКОЮ»**Юрій МАКАРОВ, журналіст, документаліст, письменник:**

– Я підтримую Грабовича, бо можу сказати, що певною мірою саме він (передусім маю на увазі книжку «Шевченко як міфотворець») відкрив для мене Шевченка, а через нього – українську культуру загалом. Грабович у моєму випадку зіграв роль своєрідного «тригера», який допоміг все упорядкувати. Гадаю, що не я один такий. Навіть попри те, що в чомусь я можу не погоджуватися з Грабовичем, принаймні на емоційному рівні.

Ідеться про конфлікт поколінь. До одного я ставлюся з повагою, але водночас зі співчуттям. Це – люди, які цілком належать до попередньої епохи, навіть якщо не ідеологічно, то в усякому разі естетично і світоглядно. Маю на увазі ту частину української філології, яка за часів СРСР усе ж намагалася зберегти спадок Шевченка, пам'ятає про нього і цінності, навіть, якщо йдеться про архаїчні цінності XIX століття – інших на той момент у нас не було. Те, що вони намагаються нав'язати свої естетичні уявлення іншим – це проблема, хоча й не ми першими з нею зіштовхнулися. Патріархи і мастодонти завжди є консервативнішими – йдеться лише про ступінь цієї консервативності. Літературознавець Михайло Назаренко зафіксував, що навіть в академічному виданні листи Шевченка, якісь побутові подробиці в них було піддано цензурі. Це свідчить про закомплексованість людей, які не можуть допустити, щоб про Шевченка дізналися щось таке, що робить його живою людиною з плоті і крові. Не пам'ятаю, чи першим Грабович опублікував знаменитий автопортрет оголеного Шевченка у плащі та береті, але гадаю, що передусім саме цього не можуть вибачити йому наші патріархи – він «втілив» Шевченка, який до того мав бути «безплотним духом», радше релігійним, а не культурним феноменом. «Шевченкова релігія» мені абсолютно не близька, вважаю її шкідливою.

Інше покоління – люди, які закінчували сучасні університети. Вони перебувають у світовому контексті. Для них це – не зусилля, а природний стан існування. Таку спробу зупинити час вони сприймають як персональний виклик. Так само сприймаю цю ситуацію й я.

Емоційність обох листів свідчить про те, що конфлікт справді існує. Загалом сприймаю цю ситуацію позитивно, адже вона винесла на поверхню, на широкий світ конфлікт, про який було раніше відомо лише всередині академічного середовища. Тепер маємо його осмислювати. Це – конфлікт між модерном і архаїкою, і зрозуміло, що архаїка не має тут жодного шансу.

Підготував Роман ГРИВІНСЬКИЙ, «День»